‘De datering van het Haagse handschrift van de “Limburgse Sermoenen”’

J.P. Gumbert

bron

J.P. Gumbert, ‘De datering van het Haagse handschrift van de “Limburgse Sermoenen”.’ In: E. Cockx-Indestege en F. Hendrickx (red.), *Miscellanea Neerlandica. Opstellen voor dr. Jan Deschamps ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag*. Leuven, 1987, Dl. I, p. 167-181.

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/gumb001date01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

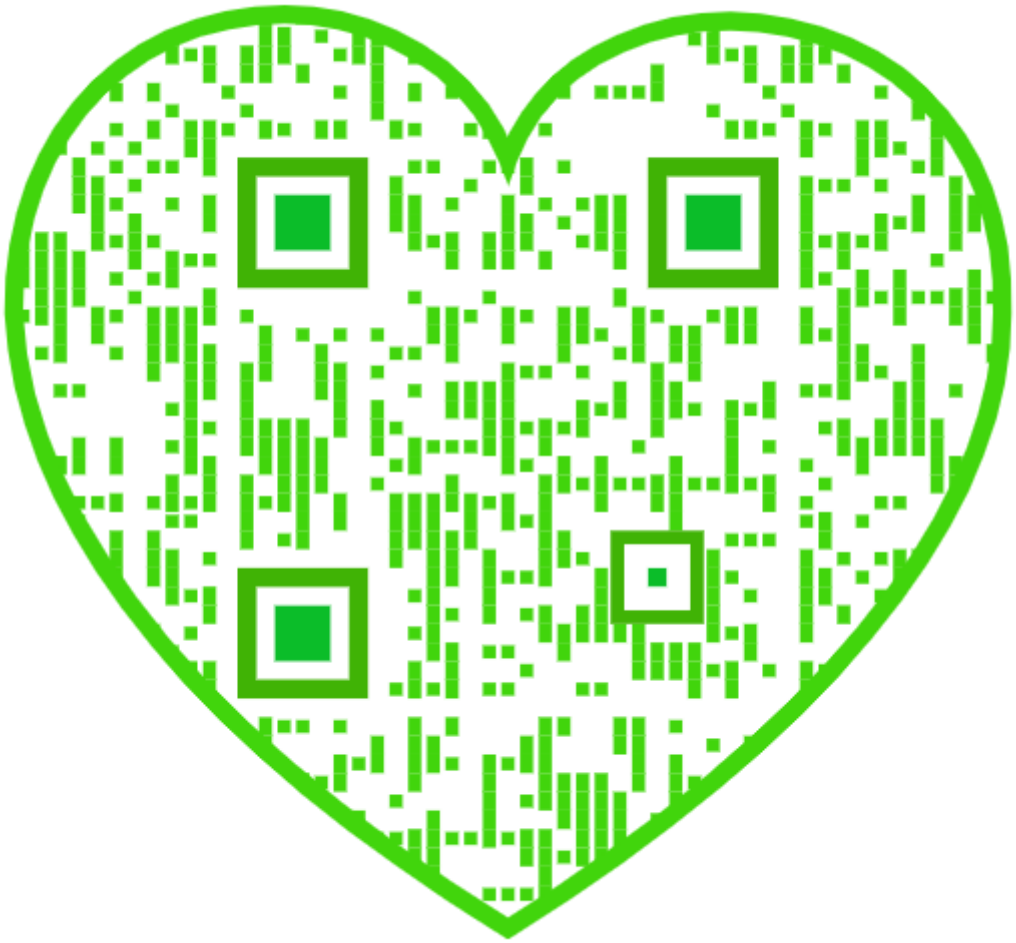

De datering van het Haagse handschrift van de *Limburgse Sermoenen*

J.P. Gumbert*

De z.g. *Limburgse Sermoenen* zijn voornamelijk overgeleverd in het handschrift Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 70 E 5; dit handschrift was in de late middeleeuwen in de bibliotheek van het tertiarissenklooster Maagdendries[1] in Maastricht. Kern (1895)[2] achtte de tekst (een vertaling naar een origineel van ca. 1250) niet ouder dan ca. 1320, wellicht zo jong als 1350; het handschrift, waarin ze zijn overgeleverd, was volgens hem 'zeker niet ouder dan de laatste jaren der veertiende, misschien zelfs uit 't begin der 15e eeuw'. Dat was ook reeds de mening van Zacher (1842); en daar is het sindsdien meestal bij gebleven: de variatie beperkt zich tot 'Zuidoost-Limburg' dan wel 'Maastricht' voor de plaats, 'ca. 1400' dan wel 'ca. 1390' voor de tijd van ontstaan. Men vindt deze datering bv. in de Bouwstoffen (nr. 846), bij Lüders (1957 e.v.), bij Lievens (1958, 1964) en bij Deschamps (1970, 1972), nr. 93 (p. 257-259), met plaat 70[3].

Wanneer ik met mijn studenten de (berucht moeilijke) paleografie van de 14de eeuw behandelde aan de hand van Deschamps' platen, veroorzaakte mij die plaat 70 altijd groot onbehagen; het beeld van dat lijvige, brede, 'plastische' schrift paste zo volstrekt niet tussen de eerder dorre, magere schriften van het eind van de 14de eeuw; het leek eerder een stijlgenoot te zijn van bv. het Amsterdamse handschrift van 1348 (pl. 47). Andere argumenten hebben

* Rijksuniversiteit Leiden, Vakgroep Paleografie. - Privé-adres: Thorbeckestraat 4, NL-2313 HE Leiden.

1 Dit klooster begon rond 1200 als gemeenschap van 'vrome maagden' en ging in de 14de eeuw over naar de Derde orde van St.-Franciscus, volgens M. SCHOENGEN, *Monasticon Batavum*, I. *De Franciscaansche Orden*, Amsterdam, 1940, p. 140 (Verhandelingen der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, afdeeling Letterkunde, N.R. 45).

2 *De Limburgsche Sermoenen*, ed. J.H. KERN, Leiden, (1895), p. 171 (Bibliotheek van Middelnederlandsche letterkunde). Voor verdere titels zie de bibliografie bij J. DESCHAMPS, *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken*. Tentoonstelling ... [in de] Koninklijke Bibliotheek Albert I ..., Catalogus, Brussel, 1970 (2de herz. druk, Leiden, 1972), p. 259.

3 Deze plaat geeft f. 3 weer. Een aangepaste versie van Deschamps' beschrijving staat in *Jan van Ruusbroec 1293-1381*, Tentoonstellingscatalogus, Brussel, 1981, nr. 7, met een plaat van f. 190v. - De jongste mij bekende aparte studie is: BEATRIJS VAN NAZARETH, *Van seven manieren van minnen*, uitg. door Projectgroep B. van Nazareth, Nijmegen 1970. Blijkens de beschrijving van het handschrift, p. II-IV ('katernopbouw zeer onduidelijk', 'de Haagse catalogus vermeldt: met versierde beginletters'), heeft niemand van de projectgroep een reis naar Den Haag ondernomen.

mij sindsdien gesterkt in mijn overtuiging dat het handschrift van de *Limburgse Sermoenen* heel wat ouder is dan men gewoonlijk aanneemt.

Laten we eerst het handschrift nog eens bekijken. (Voor de oorspronkelijke? - band en de maten verwijs ik naar Deschamps.) De bouw van het eerste katern, f. 1-4, is mij niet geheel duidelijk: er zijn twee kimmen tussen f. 3 en f. 4. Dat dit het eerste katern is, blijkt doordat op f. 4v in rood de signatuur i^9 en in zwart de custode staat. Het vervolg, f. 5-232, bestaat uit 19 regelmatige senionen. Signaturen en custoden zijn in het hele handschrift fraai en duidelijk door de teksthand aangebracht. De signaturen zijn in de oudere stijl: i^9, ii^9, ..., xx^9, midden in de ondermarge van de laatste verso's der katernen - een methode die rond 1300 al bepaald ouderwets is, hoewel ik niet zou durven te zeggen tot wanneer zij voorkomt[4]. Het handschrift is gelinieerd voor 31 regels[5] in 2 kolommen[6].

F. 1-2v bevatten de inhoudsopgave, f. 3-232v de *Sermoenen*; het werk breekt onvolledig af, de custode *ven gin* op f. 232v maakt aannemelijk dat de voortzetting er wel geweest is. De tekst (inclusief de index) is van één hand, die ook de signaturen en custoden schreef, en wellicht ook (in rood) de nummers van de sermoenen in de bovenmarges van de recto-bladzijden en in de index. Een tweede hand trad als rubricator op: zij schreef de titels van de sermoenen (en de regelvullingen daarbij), het opschrift (en de regelvullingen) in de index; deze hand voegde ook in de index de titels van twee daar ontbrekende sermoenen toe: op f. 1 in de ondermarge die voor een sermoen dat op f. 29v begint (en ten onrechte hetzelfde nummer *vi* draagt als het vorige[7]), en op f. 2v een voor nr. *xlvi*[8].

4 In elk geval wordt zij nog rond 1400 aangetroffen (in het Comburgse handschrift).

5 Er zijn meestal twee doorlopers onder en boven, vaak ook twee in het midden, en dubbelprikken voor de midden- en onderdoorlopers (volgens de noteerwijze van J.P. GUMBERT, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher im frühen fünfzehnten Jahrhundert*, Leiden, 1974, p. 153-158, in principe 0- 1- 15:- 16- 30:- 31-; maar de: zijn niet altijd gezet, en de doorlopers niet altijd compleet uitgevoerd).

6 Of f. 1-2, die in lange regels zijn beschreven, ook de prikking voor de kolomafscheiding hadden, is niet te zien.

7 Kern noemt het VII, en verhoogt alle volgende sermoennummers met I t.o.v. het handschrift.

8 Dit sermoen, dat in de bovenmarge gewoon *xlvi* is genoemd (XLVII bij Kern), eindigt op f. 231ra; op f. 231rb begint een nieuw sermoen (XLVIII bij Kern), dat wèl een initiaal heeft, maar géén titel, en géén nummer in de bovenmarge, en dat niet in de index is vermeld; en het is dàt sermoen dat op f. 232v onvolledig afbreekt. Het is denkbaar dat de index oorspronkelijk op een thans afwezig blad doorging met de lengteaanduiding van *xlv* (het enige sermoen waar de eerste hand zulk een aanduiding, en een slotpunt, achterwege liet!), gevolgd door de titel van *xlvi* (met lengteaanduiding) en de titel(s) van eventueel volgende sermoen(en); de rubricator heeft dan wellicht het/de laatste sermoen(en) afgescheiden (behalve de eerste 3 bladzijden, die dan moesten worden gedupliceerd om voor het tweede stuk een zelfstandig bestaan mogelijk te maken) en ook het derde indexblad verwijderd (waarbij dan één titel op f. 2v moest worden overgenomen, en wel, net als *vi*-bis, zonder lengteaanduiding).

Elk sermoen begint met een initiaal, het eerste zelfs met een gehistorieerde (hierover later). Over de correctie zal ik hier niet spreken. Wel wil ik enkele aantekeningen in cursieve handen vermelden, m.n.:

f. 1 boven de index *hic incipiunt sermones bona*. (?) *si al<i>quis* (?) *velec* (?) *mine* (?) (doorgestreept)[9];
passim enkele correcties, bv. f. 18v *die gene*;
f. 25 bovenmarge, zelfde hand als f. 1: *omnibus malis prevalet oratio quia quid quid fide petitur impetratur et sic de aliis* (en nog ettelijke doorgestreepte en gevlekte regels);
f. 39 een potloodaantekening *Nu* (?) *gene ... dat* (?) *sine oige*[ ]*ons selecheit*;
f. 51 in de marge *obediens*;
f. 53 in de marge leeshulp *dan oft ich dade* (?) *al wer*[*t*] *och goet*;
f. 137 *sech hi stae...*;
f. 141v correctie *tontweert*;
f. 224 in de marge *mara*;
f. 229v in de marge leeshulp *verwennen*.

Het tweede deel van het handschrift bevat het *Paasspel*. Van f. 233-236 is de bouw onduidelijk[10]; deze bladen hebben dezelfde prikking als het hoofddeel[11], maar de liniëring is in inkt. F. 237-246 (een quinio), 247 (los blad)[10] hebben een eigen prikking. F. 233r bevat alleen een blauw paragraafteken, los in de marge; de tekst van het *Paasspel*, f. 233v-247v (onvolledig), is van een andere hand dan het hoofddeel; ook de versiering van de initiaal f. 233v is anders. Op het dekblad aan het eind staat (cursief) *Item ich byn sculdich johan van bynen ind johan van buten x maldere* (?) *cluren* (?)[12].

Voor een nadere bespreking zou ik met de jongere onderdelen willen beginnen. Over de schuldnotitie op het schutblad valt niet meer te zeggen dan dat men haar liever nog in de 14de dan in de 15de eeuw zal plaatsen. Maar sommige van de andere aantekeningen zijn interessanter: die op f. 53 en 224v bv. horen, met hun *a* 'in twee verdiepingen' en hun 'gecompliceerde' *g*, tot een slag van cursiva dat in onze streken in het midden van de 14de eeuw gewoon is, maar na het derde kwart van de eeuw bepaald zeldzaam wordt. En de hand van f. 3 en 25, met de nog slechts in aanzet aanwezige lussen, is nog veel ouderwetser (in Brugmans-Oppermann bv. moet men tot 1281 (pl. IVb) of

9 Met de lezing van Boeren *Hic incipiunt sermones bonaventure fratris* kan ik mij niet verenigen: zie P.C. BOEREN, *De twaalf vruchten van de eucharistie en het veertigste der Limburgse Sermoenen*, Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde, 71, 1953, p. 280.
10 Er ontbreken verscheiden bladen.
11 Hieruit blijkt - het is van belang dat vast te stellen - dat het *Paasspel* op een rest van het voor de *Sermoenen* geprepareerde perkament is begonnen, en dus niet geheel onafhankelijk daarvan is ontstaan en pas later bijgebonden, zoals Deschamps suggereert.
12 Het zal wel niet meer dan toeval zijn dat wij in hs. München, Bayerische Staatsbibliothek, Cgm 41 (Maerlants *Alexanders Geesten*) op f. 108v lezen: *Johan van bynnen is schuldich johan buten iij malder*.

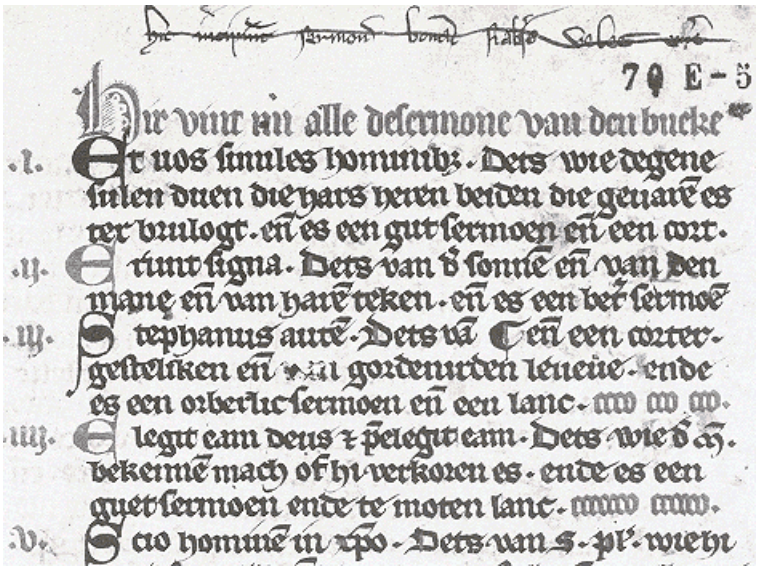

Afb. 1. - Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, hs. 70 E 5, fol. 1r.

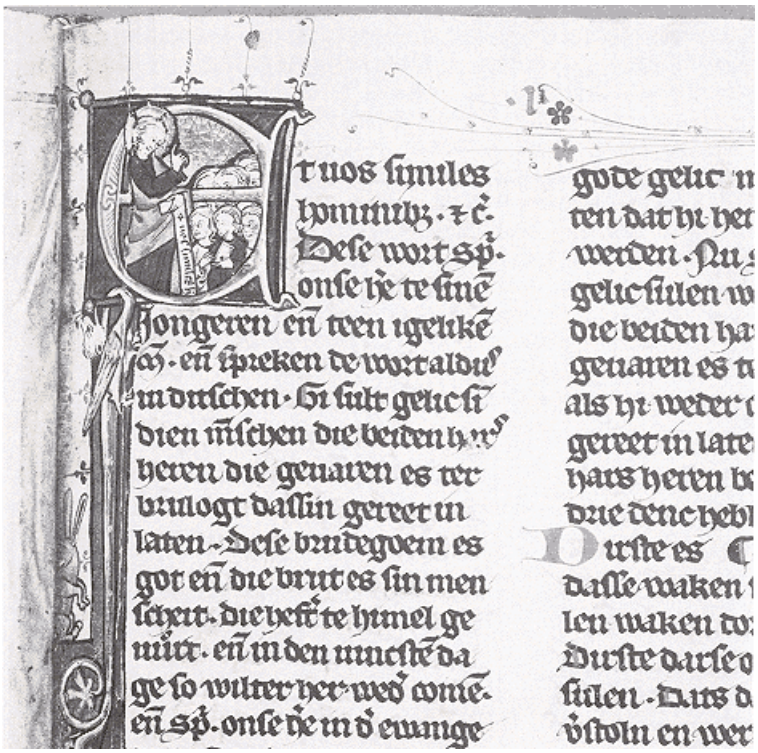

Afb. 2. - Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, hs. 70 E 5, fol. 3r.

1313 (pl. Vb)[13] terug om een hand met dit verschijnsel te zien). Deze hand kan men zich moeilijk rond of na het midden van de 14de eeuw voorstellen.

Om het *Paasspel* te dateren, heb ik geprobeerd de wankele bodem van de 14de-eeuwse paleografie te betreden met behulp van de 'Manuscrits Datés'[14], en wel door daarin enkele kenmerken na te trekken. Die methode heeft haar nadelen. Tegen de gevaren van het vertrouwen op één kenmerk is terecht vaak gewaarschuwd; maar men kan aan één kenmerk veel leren zonder in blind geloof te vervallen. Storender is de ongelijke spreiding van het materiaal in de CMD. Wat er in Nederland, België en het merendeel van Frankrijk uit de ons hier interesserende periode bewaard wordt, weten wij nu; en dat materiaal komt ook voor een groot deel uit die streken. Ook Oostenrijk en Zwitserland kunnen we al overzien. Maar Duitsland is een pijnlijke lacune; juist voor een Limburgs handschrift zou vergelijking met materiaal uit bv. Keulse en Trierse bibliotheken zeer leerzaam zijn. Maar die lacune zal de eerste decennia niet gevuld worden.

Voor mijn (voorlopige) onderzoek vond ik baat bij een eigenschap van de letter *e*. De *e* bestaat in twee vormen: de oude, waarin de 'kop' wordt afgesloten met een 'tong', die met groter of kleiner élan naar rechts buiten de letter wordt gestoken; en de jongere, waarbij de kop naar links binnen ombuigt en er geen tong-beweging naar rechts volgt (of althans daar niets van te zien is). Van het *Paasspel* viel mij op dat dit handschrift *uitsluitend* de tong-*e* gebruikt. En bij het zoeken in de CMD[15] bleek, dat handschriften met deze eigenschap na ca. 1330 allerminst algemeen zijn, althans in 'onze streken'. Nu is het, als zo vaak, lastig dit feit objectief te preciseren; en hoe meer materiaal er beschikbaar komt, hoe meer de grenzen vervagen. (Bovendien zijn de specimina in CMD vaak te klein, en de fotos te onscherp, om echt te kunnen zien of een handschrift een vorm '(bijna) uitsluitend' gebruikt.) Men vindt handschriften met enkel tong-*e* wel in Italië (zie bv. CMD-GB 2 pl. 164, 166, 175, 201); ook ettelijke handschriften uit Zwitserland en Oostenrijk zijn zo, tot ca. 1380 toe (bv. CMD-A 1 pl. 194; ook CMD-D 1 pl. 22 Frankfurt a.M. (?) 1356; het zijn meestal kennelijk imitaties van oudere stijlvormen), en enkele Engelse handschriften (CMD-GB 1 pl. 252, c. 1370[16]). Maar in Frankrijk en de Nederlanden schijnt men dit niet zo laat aan te treffen: de

13 De door Brugmans-Oppermann gegeven datering '1343' is onjuist.

14 Ik citeer de delen van deze onderneming, volgens de recente afspraak (zie *Les Manuscrits datés, Premier bilan et perspectives / Die datierten Handschriften, Erste Bilanz und Perspektiven*, Paris, 1985 (Rubricae, 2), p. 101, 105; aldaar p. XV-XVII opgave van alle tot dan verschenen titels), met CMD- en de landletter, dus CMD-NL, CMD-B, CMD-A, CMD-GB enz.

15 Bij dit zoeken zijn mij enkele studenten en collega's in 1985 zeer behulpzaam geweest; ik noem Gisela Gerritsen, Jan Willem Klein, Albertine Posthumus en Robert Stein.

16 In de handschriften van John Whethamstede, [1420-1440], CMD-GB 2 pls. 293-295, is het ongetwijfeld bewust archaïsme.

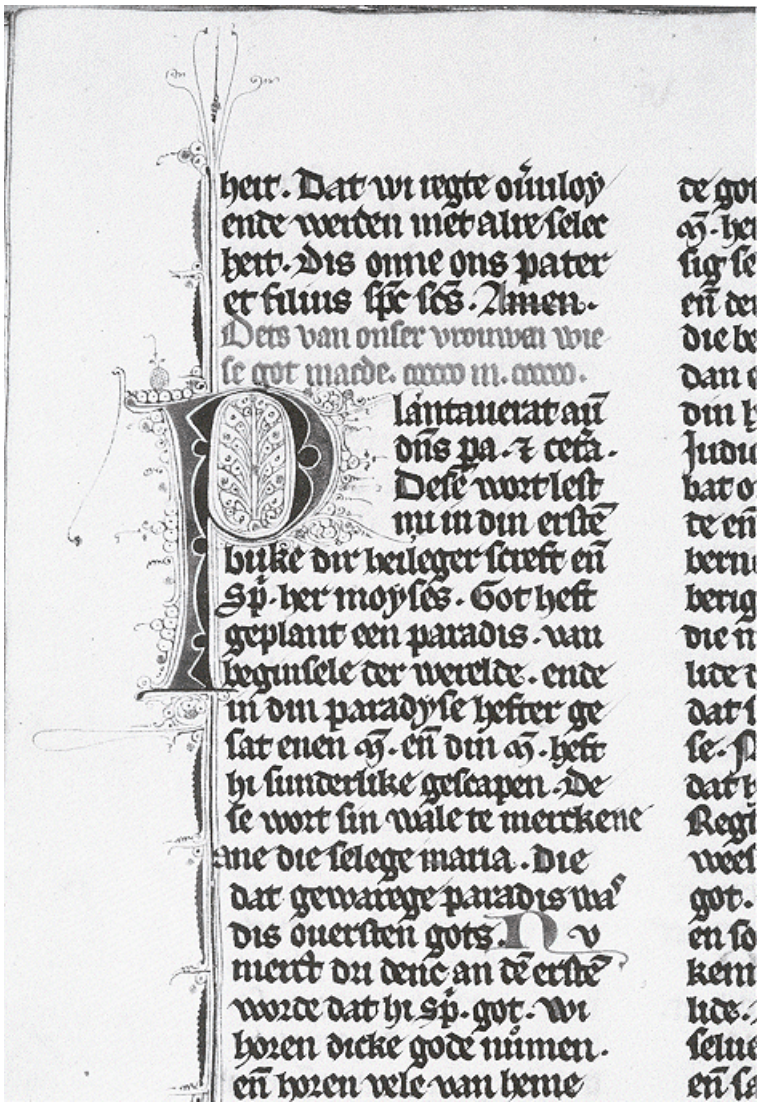
heer. Dat wi regte oñuloy
ende werden met alre seler
heit. Dis onme ons pater
et filius spē sōs. Amen.
Dets van onser vrouwen wie
se got macde. mccc m. mccc.
Plantauerat añ
dñs pa. ꝛ cetā.
Dese wort lest
nu in din erstē
buke dir heleger screft eñ
sp̄. ber moysōs. Got hest
geplant een paradis. van
begunsele der werelde. ende
in din paradyse hestir ge
sat enen m̄. eñ din m̄. hest
hi sunderlike geskapen. De
se wort sin wale te merckene
ane die selege maria. Die
dat gewarege paradis wa
dis ouersten gots. Nv
mercd du dene an dē erstē
worde dat hi sp̄. got. Wi
horen dicke gode nūmen.
eñ horen vele van heme

Afb. 3. - Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, hs. 70 E 5, fol. 31v.

Maerlant-codex van 1339 (Groningen 405) en de tweede hand van de *Walewein* van 1350 (CMD-NL 1 pl. 143) zijn wellicht de jongste specimina[17] (hoewel dan weer CMD-GB 2 pl. 216, Vlaanderen c. 1380(?), een storende uitzondering schijnt te zijn). Bedenkt men dat ook De Vreese verklaarde dat 'de zoogenaamde tong-*e* na 1360 zeer zeldzaam is'[18], dan zal duidelijk zijn dat een voorlopige datering van het *Paasspel* vroeg in de 14de eeuw veel waarschijnlijker is dan een 'ca. 1390'.

Ook het schrift van de *Sermoenen* zelf - een van de mooiste, meest 'expressieve' handen die ik ken - biedt aanleiding tot paleografische opmerkingen. Ik wijs alleen, zonder er verder op in te gaan, op de 'schwungvolle' vorming van de korte stokjes, waarvan de kop vaak door een tweede streep verdikt is (zodat het stokje soms bijkans 'getailleerd' lijkt); op de korte, brede vorming van de toppen van de schachten van *b h k l*; op het feit dat de lange *s* vaak een haarlijntje van de dakstreep naar beneden heeft, zodat het haast lijkt of de letter een lus heeft - dat zijn allemaal trekken die in de 13de eeuw gewoon zijn, en in de 14de steeds zeldzamer worden.

Wel wil ik ingaan op de lange *s* met het 'rugzakje': de aanzet van links, die de *s* vaak heeft in de gedaante van een streepje, een spoor of een knobbel, 'op halve hoogte' aan de schacht dan wel nogal bovenaan, is hier uitgewerkt tot een zware driehoekige structuur, waarvan de schuine bovenbegrenzing doorloopt als achterbegrenzing van de dakstreep. Ook dit is een vorm die in de 13de eeuw gewoon is, maar in de 14de geleidelijk zeldzamer wordt.

De 'rugzak-*s*' heeft, net als de tong-*e*, in Zuidduitsland, Oostenrijk e.d. een lang leven - om een paar late specimina te citeren: CMD-GB 1 pl. 391 Trier 1395, A 1 pl. 263 St.-Pölten 1399, A 2 pl. 287 Passau 1433, NL 1 pl. 297 (Duits) 1469. In Frankrijk en de Nederlanden daarentegen is hij in het midden van de 13de eeuw vrij frequent, maar komt na 1290 haast niet meer voor; er zijn aan latere handschriften uit Frankrijk eigenlijk alleen twee liturgica te citeren: CMD-F 7 pl. 79a Jumièges [1330-49], F 5 pl. 57a Metz 1348. Voor de Nederlanden zijn laat: Hamburg 17, de kroniek van Willelmus Procurator, [Egmond 1322-32][19]; CMD-B 1 pl. 135, Brussel 1348 (liturgisch). Het is als met zo vele verschijnselen: 'het houdt niet op', er zijn altijd nog handen te vinden die een ouderwetse schrijfgewoonte toepassen, hetzij als late uitloper

17 Een probleem is de *Melis Stoke*, hs. Den Haag, K.B., 128 E 3, gedateerd 'vóór 1384' vw. een toespeling op de kinderen van Jan (II) van Polanen. Het zou echter misschien ook Jan (I) kunnen betreffen, en in dat geval zou het handschrift op 1330-1342 te dateren zijn, wat paleografisch dus wel mooi uit zou komen. Deze suggestie dank ik aan Robert Stein. - Het Amsterdamse *Leven van Kerstine*, in J. DESCHAMPS, *o.c.*, pl. 20, wordt nu ca. 1300 gedateerd.

18 Zie *Floris ende Blancefloer van Diederic van Assenede*, uitg. P. LEENDERTZ, Leiden, 1912, p. XI. (Bibliotheek van Middelnederlandsche letterkunde).

19 Deze datering hoop ik elders toe te lichten.

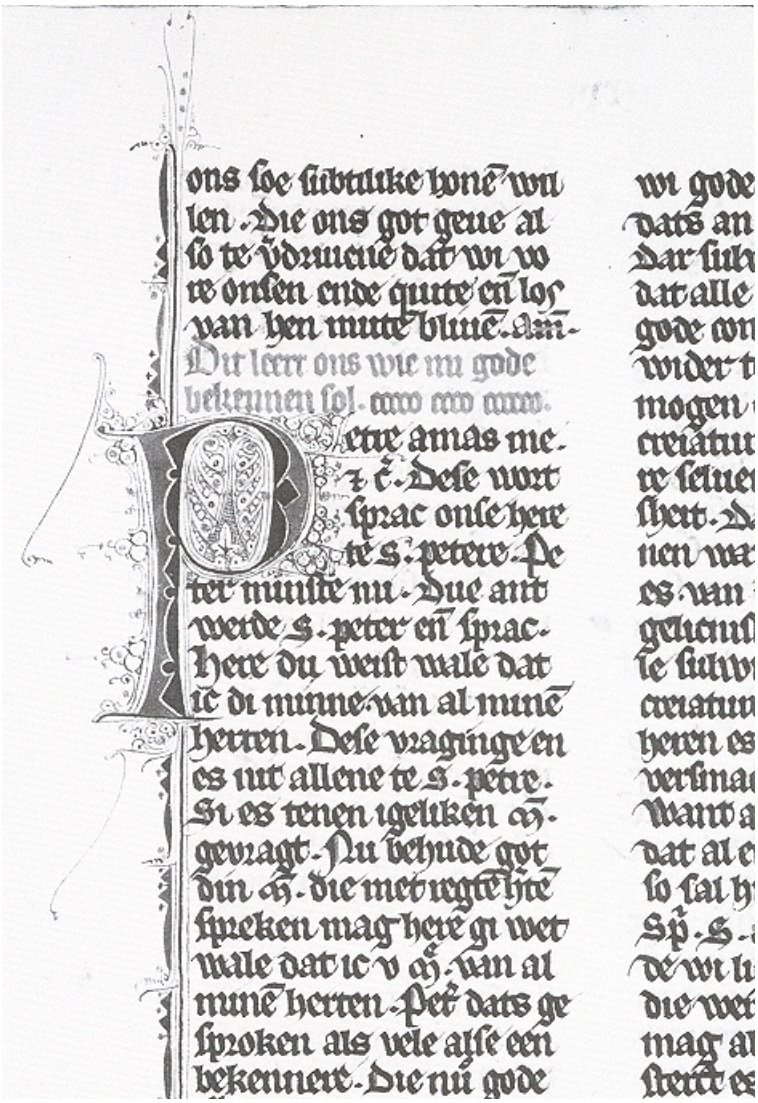

Afb. 4. - Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, hs. 70 E 5, fol. 95v.

van een traditie, hetzij als imitatie van iets dat eigenlijk al verdwenen was. Maar hoewel een duidelijk eindjaar voor de 'rugzak-*s*' niet is aan te geven, suggereert zijn voorkomen toch dat wij voor een handschrift uit onze streken een datering in eerste aanleg eerder vóór (wellicht zelfs ver vóór) dan na 1320 moeten zoeken.

Nog sterker in deze richting wijst het samengaan van zovele hoofdzakelijk 13de-eeuwse trekken: kan elk ervan afzonderlijk in het betrokken gebied nog in 1330 en later worden aangetroffen, tezamen zal men ze in zo late tijd niet licht vinden. En wanneer men zich het hele beeld van het schrift van de *Sermoenen*, de stijl, in het oog prent en enkele delen van de CMD doorbladert, zal men de beste parallellen steeds ongeveer tussen 1250 en 1300 vinden. Men zie in CMD-GB 1 de pl. 142, 152, 160, 171 en 200, van [1246-60] tot [1322-29]; in B 1 de pl. 37, 51, 61, 79, 103, van 1248 tot 1321; in F 3 de pl. 43a, 47a, 89b, 93b, van [1239-49] tot 1320; waarbij de jongste specimina niet die zijn, die het meest op de *Sermoenen* lijken.

Ook de rubriekhand heeft nog een paleografisch interessante eigenaardigheid: de hoofdletters, die bezet zijn met dichte rijen korte, loodrecht op de contour geplaatste haarlijntjes[20]. Deze 'behaarde hoofdletters' zijn verre van algemeen. Wij noteerden ze in: CMD-F 4/1 pl. 33b [1260-70], B 1 pl. 45-48 (Parc) 1263, 53 (Marienthal) 1269, 61 Doornik 1277, F 4/1 pl. 36b (Noordfr.) 1281, B 1 pl. 68-69 Brugge 1283, F 5 pl. 34a Châlons-sur-Marne c. 1295(?), F 6 pl. 35b Cîteaux 1304, en als uitschieter CMD-D 1 pl. 6-7 Keulen 1324[21]. Nu is dit een trek die bij het kiezen van afbeeldingen voor de CMD makkelijk onder de tafel kan vallen. Desalniettemin toont de spreiding, zowel naar plaats als naar tijd, een duidelijk beeld.

Tenslotte de initialen. Elk sermoen begint met een grote lombarde, rood en blauw gedeeld, met fantasierijke 'J-lijsten' en met bekwaam penwerk in rood en blauw (met gouden stippen). Nu is er over penwerk uit deze periode weinig bekend. Wij hebben onze aandacht gericht op het feit dat de grote 'parels' en andere ronde elementen, die een hoofdbestanddeel van dit als van zoveel penwerk vormen, hier grotendeels een stip of cirkeltje in het midden hebben (wat wij oneerbiedig en onjuist als 'kikkerdril' aanduidden). Dit verschijnsel bleek geografisch vrijwel tot Frankrijk en de Nederlanden beperkt te zijn (de schaarse Duitse en Italiaanse specimina zien er onmiskenbaar afwijkend uit). Maar chronologisch bleek het een slecht omschreven trek te zijn: 'kikkerdril'

20 Te zien op onze afbeeldingen van f. 31v en f. 95v, en vooral in het opschrift van de index, f. 1. - Het was Albertine Posthumus die dit verschijnsel ontdekte.

21 Men vindt ze ook in het *Antiphonarium van Beaupré*, 1290, weliswaar niet op CMD-B 1 pl. 75-76, maar wel in J.J.G. ALEXANDER, *Initialen aus grossen Handschriften*, München, 1978, pl. 33 (naar het grootste, in Baltimore bewaarde deel). - Zie ook CMD-NL 1 pl. 154, de *Rijmbijbel* van 1453, waar het verschijnsel ongetwijfeld imitatie van het oude voorbeeld is.

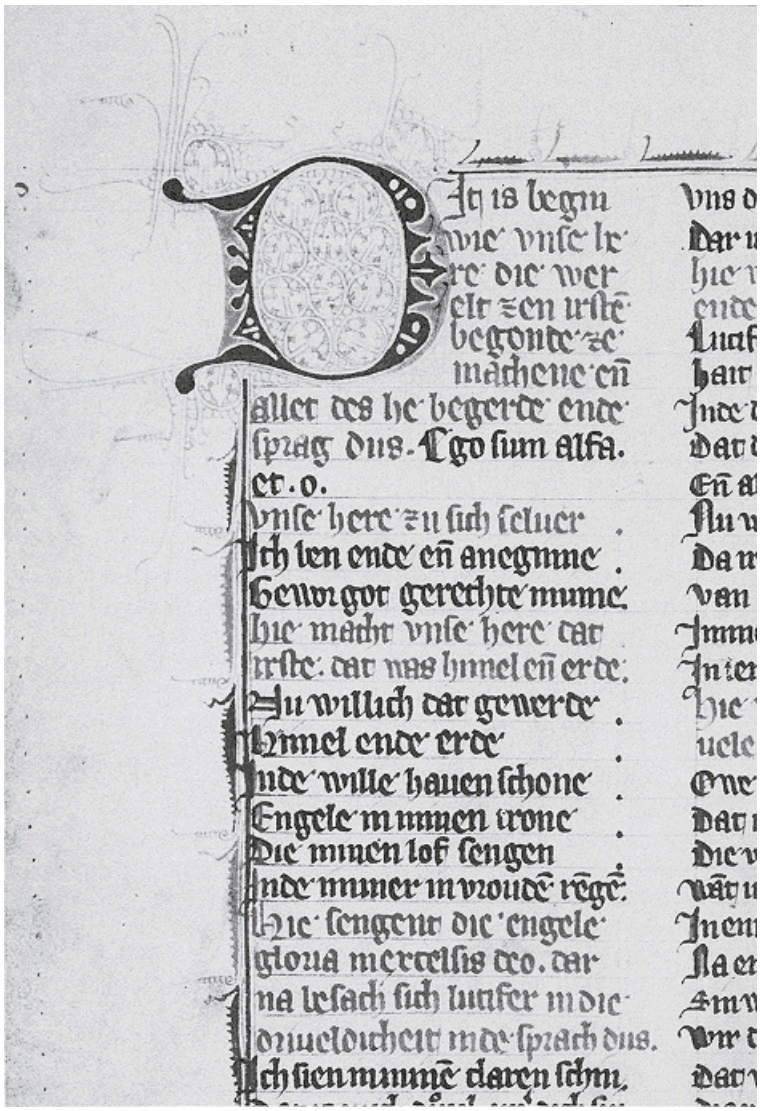

Afb. 5. - Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, hs. 70 E 5, fol. 233v.
(Copyright van afb. 1-5: Den Haag, Koninklijke Bibliotheek)

begint al vóór 1250 (CMD-F 7 pl. 57b) en komt ook na 1400 nog voor (zie bv. CMD-F 7 pl. 112b, 130a-b, 148b, 168a voor specimina van 1436 tot 1518 toe). In deze lange reeks 'kikkerdril'-initialen is echter wel degelijk een stijlontwikkeling te zien[22]; alleen bleek het lastig het opvallende stijlverschil 'hard te maken' in een expliciete formulering. Een van de meest grijpbare details is het vrijwel ontbreken, in de *Sermoenen*, van 'loszwevende elementjes' (die dus niet met een lijn aan het overige penwerk vastzitten, maar alleen door het 'krachtveld' van de initiaal op hun plaats worden gehouden). Al de jongere initialen van enige allure hebben die, soms zelfs in extreme mate; zie bv. CMD-F 1 pl. 61b 1385, 61a 1390, 73a 1402, F 3 pl. 131b [1400-16], F 1 pl. 78a (1409), 83a 1417. In de 14de eeuw hebben de meeste initialen, al dan niet met andere loszwevende elementen, het driehoekje van drie vette stippen, dat in de wandeling 'de Parijse puntjes' wordt genoemd; men zie bv. CMD-F 7 pl. 75a 1309, F 3 pl. 93b 1320, F 1 pl. 37a 1326, 44b 1342, F 3 pl. 107b 1353. Voor initialen die, zoals die van de *Sermoenen*, nòch Parijse puntjes nòch andere loszwevende elementjes hebben, moet men terug[23] naar 1315. (Vermeldenswaard is ook de 'ananas': een gearceerd bolletje, dat in verschillende initialen van de *Sermoenen* voorkomt[24] en waarvan 1337 (CMD-F 7 pl. 81a) en 1340 (CMD-GB 1 pl. 222, gedegenereerd) de laatste ons bekende gevallen zijn.)

Wij kunnen echter op grond van het penwerk nog verder komen. De 'parels' van de *Sermoenen* zijn relatief opvallend groot. Initialen, die ook in dit opzicht enige gelijkenis met die van de *Sermoenen* vertonen, zijn er niet zoveel in de CMD. Allereerst CMD-B 1 pl. 48 Parc 1263[25] (reeds geciteerd vanwege de 'behaarde hoofdletters'); wij zien daar ook nog meer overeenkomsten met de *Sermoenen*: niet alleen de 'ananas', maar ook de puntvorm van de kolfachtige elementen, die een goed deel van het binnenwerk van de letters vullen, en de opvulling van de ruimten daartussen met rijen kleine pareltjes, wat men na 1300 nauwelijks meer ziet[26]. Dan GB 1 pl. 160: in Bergen (Henegouwen) geschreven (door een Engelsman) in 1269 (tevens een goede parallel voor de schriftstijl). Dan B 1 pl. 55, 1271 (puntvorm van kolfelementen); F 2 pl. 32a, Parijs 1273 (ananas); F 7 pl. 68b, Angers 1273; B 1 pl. 65, Cambron 1277[27]; F 2 pl. 35b, 1286; en F 5 pl. 32a, 1289.

22 Vermoedelijk is deze ontwikkeling parallel met die in 'kikkerdril'-loze initialen.

23 Afgezien van CMD-F 7 pl. 83b, 1346.

24 Te zien op onze afbeelding van f. 31v (links boven op de initiaal); en ook op de afbeeldingen in J. DESCHAMPS, *o.c.*, pl. 70 (rechtermarge) en in *Jan van Ruusbroec*, afb. 3 bij nr. 7 (rechts naast de initiaal).

25 De bladvorm in het rondeel linksonder in de *S* op deze plaat is de enige redelijke parallel die wij voor de rondelen van de *Paasspel*-initiaal hebben kunnen vinden. Verder hebben wij helaas minder succes gehad met de studie van deze initiaal; wij beelden haar af, in de hoop het onderzoek te bevorderen.

26 Deze trekken zijn het best te zien op onze afbeelding van f. 95v.

27 De CMD-platen laten het penwerk van dit handschrift niet goed zien; men zie echter S.H. THOMSON, *Latin Bookhands of the Later Middle Ages*, Cambridge, 1969, pl. 12; ook een 'behaarde hoofdletter' is daar te vinden.

De beste parallel voor onze initialen zijn die van het Kopenhaagse *Lutgart*-handschrift, waarvan men een initiaal afgebeeld ziet in Deschamps pl. 18, en dezelfde met een andere in G.I. Lieftinck, *Middelnederlandse handschriften uit de beide Limburgen*, Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde, 72, 1954, p. 184-200. Men ziet daar ook de puntige kolf-elementen en de opvulling met kleine pareltjes; bovendien ziet men dat de parels en kolfjes ook daar vaak niet een stipje maar een aanmerkelijk kleurvlekje in het midden hebben[28]. En dit handschrift dateren wij nu weer met een gerust hart ca. 1270[29].

De initiaal van het eerste sermoen is een gehistorieerde letter. Daarover kan ik, als niet-kunsthistoricus, op grond van eigen competentie weinig zeggen; maar Mw. Drs. Rineke Nieuwstraten, van het Kunsthistorisch Instituut der Universiteit van Amsterdam, wees als nauwste parallel de z.g. *Psalters van Lambert le Bègue* aan, die rond Luik op het einde der 13de eeuw ontstaan zijn[30].

Wij kunnen dus resumeren: de penwerk-initialen van de *Limburgse Sermoenen* suggereren volgens dit onderzoek een datering van het handschrift in de periode 1270-1290. Het schrift (m.n. de algehele stijl van de hoofdhand en de 'behaarde hoofdletters' van de rubricator) strookt exact met deze suggestie, waar ook de gehistorieerde initiaal goed bij past.

Nu zal men suggesties, gebaseerd op het uiteindelijk toch beperkte materiaal dat (tot nu toe) in de CMD verwerkt is (en grotendeels in de vorm van vrij kleine uitsneden), niet zonder meer letterlijk overnemen; men zal een veiligheidsmarge aanhouden. Aan een veiligheidsmarge naar de vroege kant lijkt in dit geval weinig behoefte te bestaan, al was het maar omdat men, als

28 Helaas hebben wij geen parallel gevonden voor het gebruik van gouden stippen voor dit doel, zoals de *Sermoenen* vaak hebben. - Men merke ook de 'rugzak-*s*' in de eerste hand van de *Lutgart* op.

29 Zie M. GYSSELING, *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*, reeks II: *Literaire handschriften*, 5. *Sente Lutgart*, Leiden, 1985, p. XV. De niet zeldzame rechte *d* (drie maal op de afb. van f. 354v bij Lieftinck) steunt de vroege datering.

30 'Ik denk daar vooral aan vanwege de plooival, de tekening in de haardracht, het formaat van de figuren, het feit dat de onderrand van het corpus van de letter vaak over de figuren heenvalt, terwijl de hoofden nogal eens de rand van de letter oversnijden. Ook verwant is de opbouw van de staaf onder aan de letter, waarin in de verdikkingen aan een rol een bladmotief is aangebracht, evenals de hybride vogel die als het ware aan de letter hangt en staaf en letter met elkaar verbindt', schrijft zij (brief van 20 december 1985), en verwijst met name naar J. OLIVER, *Reconstruction of a Liège Psalter-Hours*, The British Library Journal, 5, 1979, p. 107-128. Als 'uiterste grenzen' ziet zij ca. 1280-1320. Voor haar hulp ben ik zeer erkentelijk. (Eerder hadden Anne Korteweg en Claudine Chavannes mij al tot dank verplicht.) - Op de spreukband staat het thema van de eerste preek, *et vos similes h(ominibus)* (Lc. 12:36). Merk op dat *vos* met een lange *s* op het woordeind geschreven is; maar dat is niet een bewijs voor een datering vóór 1300, zoals men tegenwoordig wel hoort zeggen; daarvoor komt de lange -*s* nog tot 1350 te veel voor.

men het handschrift rond 1260 zou willen dateren, toch wel in conflict zou komen met de bekende passage van de *Sermoenen* waar gezegd wordt dat de engelen Jezus 'al bijna dertienhonderd jaar' in mensengedaante aanschouwen[31]. Naar beneden daarentegen zal men een uitloop tot ca. 1320 willen aanhouden, en dus dateren 'ca. 1270 tot ca. 1320'. Persoonlijk dateer ik het Haagse handschrift van de *Limburgse Sermoenen* dus op 'eind 13de eeuw', maar het is wellicht verstandiger de datering officiëel iets ruimer te formuleren als 'rond 1300'.

Is dit nu een opzienbarende ontdekking[32]? Neen. Reeds vrij kort nadat ik mij voor het handschrift was gaan interesseren zag ik tot mijn vreugde dat De Vreese het al 'begin der 14de eeuw' dateerde[33]; en in een handexemplaar van de *Bouwstoffen* noteerde Lieftinck 's. XIII^{ex}'! De Neerlandici hebben hun 'oordeel (opgeschort) totdat wij onze collectie foto's zullen hebben van gedateerd schrift, die wij op internationaal niveau op het ogenblik bezig zijn te vormen'[34]; die collectie is er nu, in reeds bruikbare omvang, en heeft het oordeel van De Vreese en Lieftinck ondubbelzinnig bevestigd[35].

Addendum

Kort nadat dit opstel voltooid was, stuitte drs. J.W. Klein in een tentoonstellingscatalogus[36] op een afbeelding van het hs. Venetië, Biblioteca Nazionale Marciana, Lat. Z. 67 (= 1982). Het is haast onmogelijk te geloven dat dit handschrift niet door dezelfde hand geschreven zou zijn als het *Limburgse-Sermoenen*-handschrift. Enkele kleine verschillen in frequentie van vormen

31 Zie over de interpretatie van deze plaats J. VAN MIERLO, *Over den ouderdom van de Limburgsche Sermoenen*, Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde, 1935, p. 1081-1093, m.n. p. 1088.

32 De *Limburgse Sermoenen* zijn het enige handschrift niet waarvan de datering in de laatste tijd zo drastisch is veranderd: men zie de Amsterdamse *Kerstine* en het *Glossarium Bernense*.

33 Zie W. DE VREESE, *Over handschriften en handschriftenkunde*, Zwolle, 1962, p. 145 (tekst van 1933). Deze datering werd geciteerd, maar niet overgenomen, door J. van Mierlo, A. van Loey en St. G. Axters. Zie ook J.P. GUMBERT & J. VAN DER VOORT VAN DER KLEIJ, *Een Nederlands woordenboek uit de 13de eeuw*, Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde, 94, 1978, p. 195.

34 G.I. LIEFTINCK, *Middelnederlandse handschriften uit beide Limburgen. Vondsten en ontdekkingen - Het Lutgart-handschrift*, Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde, 72, 1954, p. 193, doelend op de CMD, tot het maken waarvan toen net besloten was.

35 De *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Regiae*, I. *Libri theologici*, Hagae Comitum, 1922, nr. 529, gaf al een voorzichtige ruime datering '14de eeuw'. De datering 'eerste helft 14de eeuw' in J.P.J. BRANDHORST & K.H. BROEKHUIJSEN-KRUIJER, *De verluchte handschriften en incunabelen van de Koninklijke Bibliotheek. Een overzicht voorzien van een iconografische index*, 's-Gravenhage, 1985, nr. 11, berust mede op mijn suggestie.

36 *Biblia, Patres, Liturgica*, Catalogus, Venetië, Biblioteca Nazionale Marciana, 1961, nr. 50 en pl. 9. In juni 1986 heb ik het handschrift zelf kunnen bestuderen.

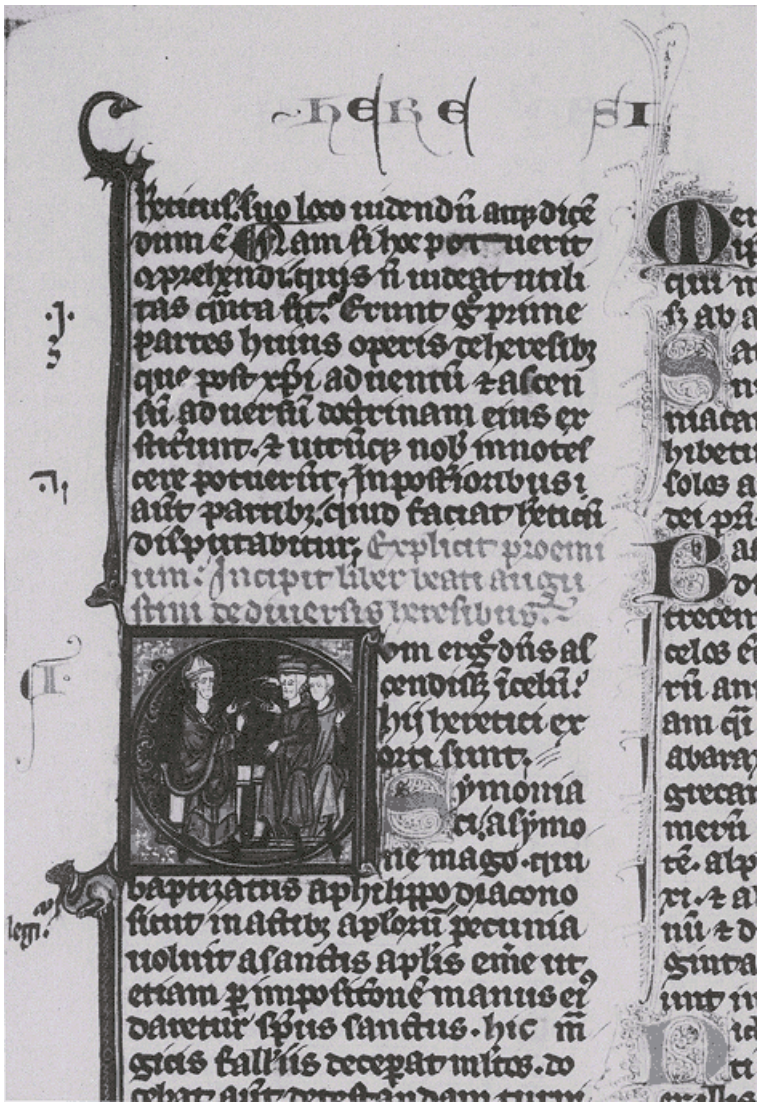

Afb. 6. - Venetië, Biblioteca Nazionale Marciana, hs. Lat. Z. 67 (= 1982), fol. 73r.
(Copyright: Venetië, Biblioteca Nazionale Marciana)

(meer *s* met het lusachtige haarlijntje in de kop, vaak i.pl.v. nooit lange *s* op het woordeinde, meer *i* met streepje ...), en de verschillen die voortvloeien uit het feit dat het Venetiaanse handschrift in het Latijn is, doen geen afbreuk aan de evidente gelijkenis, die een sterk vermoeden van identiteit schept. Het handschrift bevat een aantal kleinere werken van Augustinus; het is op perkament, 34 × 25 cm (vrijwel het dubbele formaat van het Haagse handschrift); het is rijk versierd, met penwerkinitialen, J-lijsten en gehistorieerde initialen, die ook met de Haagse goed te vergelijken zijn, hoewel zij ongetwijfeld van andere handen zijn. (De bewerker van de catalogus oordeelde, begrijpelijk genoeg, dat schrift en versiering op Franse herkomst duidden.)

Nog interessanter wordt deze vondst doordat zich aan het eind een colofon bevindt: volgens de catalogus *R.D. Capella. MCCC* (hetgeen dus een voor ons betoog zeer welkome datering zou leveren); in feite echter staat er *.R^{9}.D'.CAPELLA.M'.FEC'*., d.w.z. *R(us) d(e) Capella m(e) fec(it)*. Dit colofon opent helaas voorlopig geen verdere perspectieven[37]. Maar ook afgezien daarvan zijn er aan het Venetiaanse handschrift allerlei belangwekkende en intrigerende aspecten, die hier onmogelijk kunnen worden besproken. Voorlopig moeten wij tevreden zijn met het kennen van een tweede handschrift dat (waarschijnlijk) van dezelfde kopiist stamt als het Haagse handschrift van de *Limburgse Sermoenen*.

Zusammenfassung

Die Handschrift der *Limburgse Sermoenen* (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 70 E 5; großenteils Übersetzung der St. Georgener Predigten) wird meist ‘um 1390’ bzw. ‘um 1400’ datiert. Eine Untersuchung der Schrift und namentlich der Fleuronnée-Initialen, durchgeführt anhand der Kataloge datierter Handschriften (CMD), zeigt jedoch, daß die Handschrift ‘etwa 1270-1290’, oder etwas vorsichtiger formuliert, um 1300 datiert werden muß, was De Vreeses Urteil bestätigt.

37 Er is momenteel slechts één colofon van een gelijknamig schrijver bekend, en wel in een verrassend gelijkende formulering: *.R.de chapella. me fecit.*, in hs. Parijs, Bibliothèque Nationale, nouv. acquis. fr. 13521, een 13de-eeuws verzamelhandschrift met Franse literatuur, dat uit een groot aantal codicologische eenheden bestaat. Het colofon (op f. 56) betreft vermoedelijk de f. 1-70. Maar de hand van deze schrijver is geheel anders dan die van zijn Venetiaanse naamgenoot. (Met dank aan Denis Muzerelle van het Institut de recherche et d'histoire des textes te Parijs.)